

MIGRACIJA IZ JUŽNE MAĐARSKE PREKO DRAVE I SAVE KRAJEM XIX. STOLJEĆA

MIGRATION TO SOUTHERN HUNGARY ACROSS THE DRAVA AND SAVA RIVER AT THE END OF THE XIX CENTURY

Béla Makkai

Sveučilište

Karoly Gaspar

Budapest

Hungary

Primljeno: 15. 12. 2010.

Prihvaćeno: 15. 4. 2011.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

UDK / UDC 94(497.5-37)74

SAŽETAK

U Slavoniji dio starosjedilačkog mađarskog naroda preživio je i tursko doba u selima kraj rijeke - Osijek i Vuka. Statistička istraživanja već u godini 1910. iskazala su broj mađarskog stanovništva od 104.000 žitelja.

Studija izučava pravce i razloge migracije za vrijeme dualizma i analizira sociološke i političke posljedice. Dok hrvatski povjesničari rado koriste na predmetnu temu riječ "kolonizacija", Makkai ukazuje na spontanost ovih procesa: tako da preseljenje iz susjednih mađarskih županija prije svega opravdava s demografskim bumom, s feudalnim vlasničkim odnosima nad zemljom, velike štete zbog filoksere, s potrebom za radnom snagom i s dobrim cijenama zemljišta. Stavovima Makkaija daju oslonac i diasporična naseljenost i osakaćena društvena sociološka struktura (uglavnom nadničar i sluga). U slavonskim županijama ipak je prevladao strah od zaostajanja tih županija (uglavnom na graničnim područjima) i na osnovi velikopolitičkih posljedica generirala etničke konflikte. To je dovelo 1904. godine do tzv. Slavonske akcije u sklopu narodnog sigurnosnog programa.

Ključne riječi: demografski bum, migracija, useljenje, Mađar, njemačka dijaspora, modernizacija velikoposjedničkih odnosa, interetnički odnosi, manjinske mađarske škole, analfabetizam, asimilacija, Slavonija, pogranični pojas, Bosna i Hercegovina, Slavonska akcija.

Key words: Key words: demographic boom, migration, immigration, Hungarian, German diaspora, modernisation of landownership relations, inter-ethnic relations, minority Hungarian schools, literacy, assimilation, Slavonia, border zone, Bosnia and Herzegovina, Slavonian action.

U povijesti Bosne i Hercegovine mađarska nazočnost se može utvrditi od srednjeg vijeka. Brojni su ugarski kraljevi imali titulu "kralj Rame (Bosne) i Huma" što je ponekad bila samo formalna titula a ponekad stvarna vlast. Nakon prestanka privremenih mostobrana stečenih za vrijeme vojnih operacija dvaju Hunyadija, vojskovođe Jánoša Hunyadija i njegovog sina, kralja Matijaša, ove dvije su se balkanske pokrajine ponovno našle u bližim političkim i državnopravnim odnosima s Ugarskom tek nakon okupacije 1878. i aneksije 1908. godine.

Međutim u Slavoniji možemo govoriti o autohtonoj nazočnosti Mađara, premda je po dokazima geografskih imena i pisanih dokumenata starosjedilačka mađarska populacija za vrijeme turske vladavine gotovo u potpunosti istrijebljena. Samo je nekoliko mađarskih naselja uspjelo opstati na povoljnijim geografskim položajima i sačuvati svoj mađarski karakter: Retfala kraj Osijeka, Korog na močvarnom području rijeke Vuke, Hrastin i Laslovo, te Bingula, Irig, Erdevik i Maradik u Srijemu. Prema procjeni Eleka Fényesa 1840. godine je broj tih ostataka Mađara u Hrvatskoj iznosio 5050 [0,32 %].¹ U drugoj polovici XIX. stojeća se međutim odvijala migracija koja je bila baš suprotna kretanju južnoslavenskih naroda u prijašnjim stoljećima, a koja je znatno promijenila etničku sliku tih krajeva.

Prvobitni razlog tih velikih kretanja pučanstva bio je *demografski bum* koji je u odnosu na Zapadnu Europu s nešto zakašnjenja stigao i u istočni, jugoistočni dio kontinenta. Gospodarstva te regije koja je uporno čuvala svoj ruralni karakter - među njima i ono mađarsko - nisu bila u stanju izdržavati demografski višak koji je nastao visokim natalitetom i naglim padom mortaliteta. Zbog zakašnjele privredne i društvene modernizacije trebamo naglasiti prije svega nedostatak mogućnosti za zapošljavanje u industriji, s obzirom da agrarni sektor nije bio sposoban stvarati toliko novih radnih mjesta kao industrijski sektor.

Početak razdoblja dualizma nije se odvijala u dovoljnoj mjeri i dovoljnom brzinom sektorska migracija, dakle prelaženje viška radne snage iz agrarnog sektora u industriju. Porast mogućnosti zapošljavanja u industrijskom sektoru nije mogao pratiti znatni porast pučanstva iako su se te dvije pojave zbivale - za razliku od istih na Zapadu - skoro u sinkroniji. Stoga je *egzistencijalna kriza* koja je zatekla široke mase pretežno opterećivala agrarni sektor koji je tradicionalno bio karakterističan za tu regiju. Mađarska poljoprivreda je bila u teškoj situaciji zbog nesrazmjera posjedne strukture, usitnjavanja posjeda, feudalnih prepreka u trgovini zemljom, visokih poreza, nedostatka kredita i ostalih okolnosti. Mađarska poljoprivreda je bila opterećena i konkurencijom jeftinog ruskog i prekomorskog žita koja se pojavila od 1870-ih godina, sve jačim protekcionizmom na europskim tržištima, te zarazom filoksera koja je uništila skoro pola mađarskih vinograda.

Sezonski poslovi u poljoprivredi, državna ulaganja u svrhu razvijanja infrastrukture i javni poslovi privremeno su desecima tisuća ljudi mogli osigurati opstanak. Masovna vanjska migracija, koju je unutarnja migracija prilagođena ponudi tih mogućnosti za zapošljavanje mogla samo privremeno odgađati, počela je 80-ih godina XIX. stoljeća. Ta je migracija krenula uglavnom sa zaostalim, prenapučenim periferijama naseljenih nacionalnim manjinama. Kao što je poznato tek je svaki treći iseljenik bio mađarske nacionalnosti (što je bilo ispod omjera Mađara od 50 % u cijelom stanovništvu), ali je ovaj relativno niski iseljenički gubitak pokazivao rastuću tendenciju od prekretnice stoljeća. Situacija je bila i tim teža jer su kanale koji su iseljenike mogli vraćati sve više pozatvarali razni gospodarstveni, sociološki i politički čimbenici. Povratak iseljenika se znatno smanjio u odnosu na prijašnji period, a do izbijanja prvog svjetskog rata je praktički prestao.

Emigriranje koje je obuhvaćalo stotine tisuća a čak milijune ljudi - zbog neraščišćenosti razloga i posljedica - od početka je negativno popraćeno u domaćoj javnosti. Tisak je, sve češće raspravljajući o toj pojavi, pokazivao iseljenike kao pustolove "koji su okrenuli leđa domovini" ili u najbolju ruku kao jadne ljude koje su nemoralni agenti prevarili. Čudno je međutim da su napuštanje zemlje - barem u početku - obrazlagali osobnim pobudama, a posljedice su analizirali u općedruštvenom kontekstu. Brojni su članci, pamfleti, diskusije u parlamentu komentirali nedostatak radne snage

¹ *Tekst monografije je istovjetan s prvim poglavljem autorove monografije objavljene prigodom 900. obljetnice zajedničke hrvatsko-mađarske državnosti. Vidi: Béla Makkai: Samoobrana ili ekspanzija? "Nacionalna skrb o Mađarima u tuđini" u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini (1904-1920) - Budimpešta, 2003. Lucidus*
Citat od Josipa Lakatoša: Narodna statistika, Zagreb, 1914. 40. p.

koji je nastao iseljavanjem, regionalni pad gospodarstva, štetne moralne posljedice odvojenosti obitelji, te negativne demografske tendencije koje je prouzrokovalo sve veće iseljavanje žena plodne životne dobi. Kritike "na nacionalnoj osnovi" često su izrazile nezadovoljstvo zbog toga što takozvani "amerikaši" koji su morali prihvatiti čak i najprezrenije poslove, po njihovom su se mišljenju ne samo fizički nego i svojom dušom posvećivali cvjetanju tuđe zemlje. Sud o povratnicima koji su činili otprilike četvrtinu svih iseljenika isto je bio opterećen političkim komentarima. Stalno je bio izražen strah da će panslavistička propaganda u emigraciji preko povratnika uzbuditi lojalne domaće Slavene i poremetiti mir u zemlji. Na sličan su način sudili i o propagiranju američkog mita demokracije i slobode ili o sindikalnom pokretu radnika. A s druge strane vage nalazile su se doznake dolara koje su znatno obogaćivale domaće bankovne račune i domaći kapital, te radna kultura koju su povratnici donijeli sa sobom, poduzetnički duh i demokratske vrijednosti, prednosti kojih su postale cijenjene tek poslije. Ograničenost i nemoć očitovale su se u početnoj strategiji rješavanja štetnih tendencija, pri ograničavanju izdavanja putovnica, pojačanom čuvanju granica, strožim postupcima protiv ilegalnih iseljenika i posredničkih agenata.

Međutim ni pooštavanje zakonskih propisa², ni regionalni ili zemaljski iseljenički kongresi nisu donijeli rješenje jer su radikalni (ili barem takvim smatrani) prijedlozi većinom ostali na papiru. Suvremenik Zoltán Timon je neobičnom bistrinom i dosljednošću agitirao za temeljnu promjenu posjedovne strukture. Bio je uvjeren da se goleme probleme pune opasnosti za nacionalnu politiku ne može riješiti sitničarskim pokušajima reformi.³

Službena politika je teško dospjela od namjere sprečavanja emigracije do prihvaćanja činjenica, tj. do spoznaje: *zadržati olakšicama ili pustiti otići*. Skromnu promjenu vladinog stava pokazuju manje reforme ministra poljoprivrede Ignáca Darányija, kojima je pokušao poboljšati stanje maloposjednika zaostalih regija,⁴ nažalost bez posebnih rezultata. Umjesto rješenja društvenih problema postigli su samo prividne rezultate.

Na prekretnici stoljeća je mađarska vlada pokrenula "akciju za spašavanje naroda" u Sjedinjenim Američkim Državama koje su najviše domaćih ljudi privukle u iseljeničtvo. Rješavanje iseljavanja, kojeg je razlog imao *socijalne* korijene, dobilo je u vladinom tumačenju, koje je razvoj država shvatilo kao natjecanje naroda, *političke i nacionalističke* komentare: predsjednik vlade, Kálmán Széll je pisao zajedničkom ministru vanjskih poslova, Agenoru Gołuchowskiju sljedeće: "...bilo kako strašno da je iseljavanje na prvi pogled, ako ga gledamo iz aspekta nacionalnog pitanja, pretvara se u blagotvornu pojavu."⁵ Mađarski premijer je sa zadovoljstvom konstatirao da je

² Vidi zakonski članak IV-VI. 1903. godine i ministarsku naredbu 40.000/1904., te sporazum između Ministarstva unutarnjih poslova i Ureda predsjednika vlade o iseljeničtvo prema kojemu je MUP nadzirao iseljenike sve do njihovog dolaska, "iskrcavanja". - Hegedüs Lóránt: A dunántúli kivándorlás és a szlavóniai magyarság, Bp., 1905. 71. p.

³ Timon Zoltán: Magyar kivándorlás és a nemzeti megújulás politikája. - Arad, 1904. 45-46. p. I demograf konzervativnijih pogleda, Gusztáv Thirring je došao do sličnog zaključka, tvrdeći da je jedini lijek za iseljavanje osiguravanje čvršće egzistencije seoskom pučanstvu. - Thirring Gusztáv: A magyarországi kivándorlás és a külföldi magyarság. - Budapest, 1904. 24. p.

⁴ Valja spomenuti, makar je postigla malo uspjeha, kolonizaciju u županijama Krassó i Temes 1894. financiranu iz zaklade od 3 milijuna forinti, kao i osnivanje zadruge *Hangya* pomoću Sándora Károlyija. Ministar Ignác Darányi je osnovao Zemaljsko centralno društvo za kreditiranje (Országos Központi Hitelszövetkezet) 1898., koje je maloposjednicima davalo povoljne kredite. Poslije zaraze filoksere je obnovio vinorodne krajeve, dijelio hibridna sjemena za sjetvu radi odomaćivanja plemenitih vrsti žita, radio je na unapređivanju unosnog svilarstva, te u okviru tzv. "Gorske akcije" su tisuće rusinskih obitelji došle do jeftinih zemljišta u zakupu, povoljnih kredita, domaćih životinja, poljoprivrednih strojeva i stručnog znanja. - Hóman Bálint, Székf Gyula: Magyar történet. - Bp. 1935. 1990. Maecenas Kiadó (Reprint), V. k. 542-546. p.

⁵ Dopis Kálmána Szélla od 6. ožujka 1903. - Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. III. k. - Bp. 1964. Akadémiai Kiadó, 530. p.

iseljeničtvo skupljalo svoje žrtve većinom iz redova domaćih narodnosti. S obzirom na povoljne demografske podatke Mađara s mnogima je smatrao da postoji realna šansa da će Mađarska u dogledno vrijeme postati homogena nacionalna država. Vjerojatno je smatrao uspjehom da su Mađari u ukupnom pučanstvu (u roku od deset godina) sa 48,53 % postigli skromnu natpolovičnu većinu od 51,36 %, dok je "vladajuća nacija" imala razmjerno najmanji iseljenički gubitak.

Slavna povijest, zapadni uzori nacionalnih država (stvorenih pod drukčijim uvjetima), inspirirajući utjecaj natjecanja mitova susjednih naroda, dobre perspektive brzog ekonomskog, kulturnog i brojčanog porasta mađarske nacije koja je u svojoj državi postigla apsolutnu većinu, te varljivi ali zaneseni doživljaj stanja velesile zaista su išli u korist planovima nacionalne države i *imperija*.

Diferenciranje tih ciljeva se dobro vidi u procesu težnji za rješanjem pitanja iseljeničtva. Tajnik predsjednika vlade, Kuno Klebelsberg je predložio 1903. da se iseljenicima mađarskog materinskog jezika "...spriječi iseljavanje već u domovini, a one koji su već otišli po mogućnosti treba vratiti, i tako će uspjeti smanjiti na minimum opasnost koja porastom iseljavanja Mađara prijeteći supremaciji mađarske nacije."⁶ (Ovaj nastup je doveo do temeljite promjene u praksi *Američke akcije*. Budući da su umjesto nemoćnog sprečavanja "panslavističke propagande" koja je bila usmjerena k domaćim slavenskim iseljenicima, pregrupirali snage i izvori za njegovanje mađarske nacije.⁷)

Na sve moguće načine su težili za vraćanjem iseljenika iz SAD-a smatranog za opasnu topionicu naroda, a isto tako i iz Rumunjske nazvane "velikim balkanskim grobljem mađarskog roda."⁸ Međutim o iseljavanju Mađara preko Drave je suđeno drukčije. Vlada je tamošnje Mađare smatrala živim *nasipom* koji će s vremenom biti sposobni za sprečavanje južnoslavenskog separatizma.⁹ O pokrajinama preko Save je demograf Gusztáv Thirring pisao ovako: "... Bosna i Hercegovina koja je po svom prirodnom položaju i političkom stanju priložena Ugarskoj kao pokrajina kolonijalnog karaktera..." je u stanju primiti mađarski demografski višak pa u njoj emigracija može pronaći svoje "prirodno korito".¹⁰

* * *

Iseljavanje na hrvatska područja je počelo 1860/70-ih godina, a *spontana* emigracija u Bosnu je u većoj mjeri počela nakon okupacije. Osim gore navedenih razloga treba spomenuti da su tamošnje niže cijene zemljišta rijetko naseljenih krajeva¹¹ intenzivno privlačile seljake maloposjednike susjednih županija koji su bili gladni zemlje.¹² A slojevi nadničara i ostalih sluga u poljopri-

⁶ Mađarski državni arhiv, K 26 dokumenti Ureda predsjednika vlade, snop 630. spis br. 2236. stavka XVI. 1903 [u daljnjem tekstu: MOL K 26 ME 630. cs. 2236. 1903 XVI. t.]

⁷ Na štetu pučanstva slovačkog i rusinskog materinskog jezika koji su najviše bili izloženi huškanju panslavističkih agenata bilo je izjavljeno da "...treba intenzivnije voditi brigu o etničkim Mađarima". - MOL K 26 ME 604. cs. 901. 1904.[1906] XVII. t. Stoga je naglasak umjesto obrane domaćih Slovaka i Rusina od panslavističke propagande stavljen na crkvenu i kulturnu organizaciju etničkih Mađara.

⁸ Thirring G.: Citirano djelo, 365. p.

⁹ MOL K 26 ME 855. cs. 3583. 1907 XVI. 2880. asz. "Južnoslavenski šovinisti su odmah na početku prepoznali da će Mađari u Hrvatskoj biti jaka prepreka južnoslavenskom separatizmu...."

¹⁰ Thirring G.: Citirano djelo, 53. p.

¹¹ 1890. godine je u Virovitičkoj županiji živio na 1 km² svega 41 stanovnik, u Požeškoj županiji: 41,3; u Srijemu: 49,6 a u Bjelovarsko-Križevačkoj županiji 53,1; dok je na primjer u Varaždinskoj županiji bilo duplo više: 100,7/km². U dvomilijunskoj Bosni je ovaj broj čak i godine 1910. iznosio maksimalno 40 stanovnika na 1 km².

¹² Hegedüs Lóránt: A kivándorlási congressusok eredménye, Bp. 1904. 49. p. Ral oranice je koštao 15-50 forinti. - Ruh György: Magyarok Horvátországban. - Bp. 1941. Magyar Szociológiai Intézet, 9. p. i Rác István: A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849-1914. - Bp. 1980 Akadémiai K. 179. p.

vredi našli su čvrstu egzistenciju na veleposjedima u Slavoniji koji su se tijekom modernizacije borili nedostatkom radne snage.¹³

Pojedinačna iseljavanja su se događala već od prve trećine XIX. stoljeća. Istodobni stručnjak te problematike, Lóránt Hegedüs je prvi značajniji slučaj zabilježio iz 1864. kad su seljaci iz županije Somogy kupili zemlju u Baštaju i Koreničanima u Požeškoj županiji,¹⁴ pa su poslije u Brekinjskoj otkupili zemljišta Hrvata koji su se preselili u okupiranu Bosnu i Hercegovinu.¹⁵

Kako i ovaj zadnji slučaj pokazuje, iseljavanja na lijevu i desnu obalu Save iz više aspekata su bila tijesno vezana. S jedne strane je uočljivo da su *područja odakle su krenuli iseljenici* skoro u potpunosti bila ista. Redosljed regija - pogranične južne županije - koje su puštale brojne grupe iseljenika u bliže i dalje južnoslavenske krajeve poklapa se čak i u *razmjerima*. Prema podacima je 1900. godine u Hrvatskoj od ukupno 135.178 useljenika iz Mađarske 53.625 došlo iz županije Bács-Bodrog, 19.794 iz županije Somogy, 12.223 iz županije Zala i 12.029 iz županije Baranya¹⁶ (po redosljedu slijede županije Tolna i Torontál). U Bosni i Hercegovini su međutim 1895. bila registrirana 9604 useljenika Mađara od kojih je 3221 došao iz županije Bács-Bodrog, 1226 iz županije Torontál, 597 iz županije Baranya, 444 iz Tolne, 322 iz Temesa, 278 iz Zale i 275 iz Somogy-a.¹⁷ Razlog odstupanja prijašnjih podataka dakle vodeće mjesto banatskih županija je prije svega u tome da su materinski jezici doseljenika Srba, Hrvata i Nijemaca (Švaba) iz tih krajeva bili isti s dva službena jezika okupiranih pokrajina, što im je znatno povećalo šanse da se snađu u odnosu na doseljenike drugih nacionalnosti.

Drugo je svojstvo koje povezuje dva područja kao ciljeve domaćih iseljenika da su bivši hrvatski i srpski graničari poslije ukidanja Vojne krajine koje je potrajalo sve do 1885. i raspada zadruge s gubljenjem svojih povlastica ili bježanjem od zaduživanja, masovno su se preseljavali u susjednu Bosnu gdje su naišli na relativno izobilje zemlje i povoljnu politiku vlade koja je podržavala useljeničtvo. Oni koji su se preselili u Bosnu i Hercegovinu - naročito u Srijemu, ali i u Požeškoj i Bjelovarsko-Križevačkoj županiji - svoja zemljišta su često prodavali useljenicima Mađarima. (Kasnije zaoštreni sukobi između "stranaca" i mještana često su vukli svoje korijene iz ovog razdoblja, jer zbog jezičnih barijera i nepoznavanja lokalnih običaja i tradicija pri sklapanju ugovora mnoga su pitanja ostala neraščišćena - kao što su np. pitanje dugova, primjena zemljišta u zajedničkom vlasništvu itd.).

U slučaju Bosne treba naglasiti da su skoro četiri petine useljenika činili useljenici iz Hrvatske, a samo preostali dio useljenici iz same Mađarske. Osobito je mnogo doseljenika stiglo iz Ličko-Krbavske županije koja je bila posebno pogođena socijalnim problemima. Dvije trećine doseljenika iz Hrvatske (približno dvadeset tisuća ljudi) su stigle iz te županije. Iz krševitih krajeva Modruško-Riječke županije došlo je daljnjih pet tisuća useljenika na područja preko Save. Po redu poslije njih su slijedile Zagrebačka, Srijemska, Požeška i Virovitička županija.¹⁸

¹³ Hóman B., Szekfű Gy.: Citirano djelo, 547. p.

¹⁴ Hegedüs L.: Citirano djelo, 47-49. p. Iz teksta se ne može točno ustanoviti da li se radi o Malom ili Velikom Baštaju.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Szűcsi [Bajza] József: Horvátország népeisége. Bp. 1910. 16. p.

¹⁷ Thirring G.: Citirano djelo 276. p. - 1910. godine je u Bosni i Hercegovini 73,61 % ugarskih državljana bilo hrvatskog ili srpskog materinskog jezika, 13,75 % njemačkog i svega 9,39 % mađarskog materinskog jezika. - Popis stanovništva Bosne i Hercegovine 10. listopada 1910. / Uredio: Statistički ured zemaljske vlade. - Sarajevo, 1912. Objavila: Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine. LI. p. [u daljnjem tekstu: B i H popis, 1910]

¹⁸ Thirring G.: Citirano djelo, 275-276. p. Djelomice i razumije se iz gore navedenoga, ali je po našim podacima o vjeroispovijesti doseljenika dokazano da su dvije trećine useljenika koji su stigli iz Hrvatske na drugu obalu Save bili Srbi čiji je srazmjer baš u Lici i Srijemu nadmašio srazmjer Hrvata. - Prema podacima iz 1900. godine je 61,5 % useljenika iz Hrvatske bilo pravoslavne vjere što znači da su bili Vlasi ili Srbi. - Isto. 281. p.

Hrvatsko-mađarski odnos koji je u prijašnjim stoljećima bio prilično uravnotežen postao je napet zbog proturječnosti da je Hrvatska u to doba imala značajne demografske gubitke uslijed iseljavanja dok je s druge strane postala ciljem useljavanja demografskog viška iz Mađarske.

Smjer mađarskog useljavanja je bio ravnica uzduž rijeke Vuke u Virovitičkoj županiji i okolica Đakova te područje između Drave i Papuka, odnosno ravnica između Drave i Bilogore. Doseljenici iz Bačke krenuli su prema istočnim krajevima Srijema oko Fruške gore i sjeveroistočnim krajevima u okolici Vukovara. U Požeškoj županiji najviše ih je privlačilo blago nagnuto područje između rijeke Ilove i Papuka, okolica Daruvara i Pakraca; ali su se često naseljavali i u Bjelovarsko-križevačkoj županiji, posebno na području između Bilogore i Garić gore te u krajevima uz rijeke Čazma, Lonja i Ilova.¹⁹

U Bosni i Hercegovini se najviše useljenika naselilo u dva glavna grada i u pograničnim kotarevima. S obzirom da su popisani ugarski državljani većinom bili Srbi iz Hrvatske a manjim dijelom Hrvati, nazočnost useljenika mađarskog materinskog jezika se točnije primjećuje u popisima useljenika iz same Mađarske. Najviše je useljenika bilo popisano u Posavini, to jest u donjotuzlanskom okrugu pored Save (4380 osoba). Najgušće su se nastanili kod ušća Drine u Savu, u kotaru Bijeljina te u susjednim kotarevima Brčko i Donja Tuzla. Mnogo ih je živjelo i u okolici Banja Luke i Sarajeva.²⁰ Broj useljenika mađarskog materinskog jezika je 1900. godine iznosio oko 4000 a za deset godina se taj broj povećao za oko 50 % i postigao 6443.²¹ Za to se vrijeme smjer useljavanja nije ništa promijenio. U šest okruga dviju pokrajina je bilo popisano u sarajevskom 1942, banjalučkom 1780, tuzlanskom 1752, travničkom 507, mostarskom 366, a u bihaćkom kotaru 96 useljenika mađarskog materinskog jezika.²²

Oko 37,3 % mađarskih doseljenika je živjelo u gradovima. Budući da je struktura po zanimanju useljenika iz Mađarske više sličila na zapadne uzore nego useljenika iz Hrvatske, može se pretpostaviti da je čak i većina useljenika mađarskog materinskog jezika živjela u gradovima. Ovu pretpostavku potvrđuje podatak da su među njima imali visok omjer Židovi koji su tipično stanovnici gradova (15%),²³ te dobro poznata činjenica da je gotovo svaki peti useljenik iz Mađarske živio u bosanskom glavnom gradu.²⁴

Tab 1. Struktura useljenika iz Mađarske i Hrvatske u Bosnu po gospodarskim granama 1900. godine ²⁵

Zanimanje	useljenici iz Hrvatske	useljenici iz Mađarske
Poljoprivreda	22.037 = 67.3 %	3221 = 33.5 %
Industrija	4.497 = 13.7 %	2969 = 30.9 %
Trgovina	1.967 = 6.0 %	1868 = 19.5 %
Ostalo	4.253 = 13.0 %	1545 = 16.1 %
Ukupno:	32.754 = 100 %	9604 = 100 %

Pregled mađarskih useljenika u Bosni *po životnoj dobi* pokazuje da je populacija preko 40 godina jedva postizala 20 %, dok je 38,7 % njih bilo u braku i imalo obitelj.²⁶ Po svemu ovome,

¹⁹ MOL K 26 ME 575. cs. 1903. XVII. t. br. 4416., 9. tabla

²⁰ Thirring G.: 274-275. p.

²¹ B i H Popis, 1910. L. p.

²² Isto.

²³ Thirring G.: Citirano djelo, 276., 281. p.

²⁴ U Sarajevu se od ukupno 51.919 stanovnika 2,69 % izjasnilo kao pripadnik mađarske etničke zajednice, dakle možemo govoriti o 1397 osoba mađarskog materinskog jezika. - B i H Popis, 1910. XVI., LI. p.

²⁵ Thirring: Citirano djelo, 281. p.

²⁶ Isto. 279-280. p.

suprotno od iseljavanja u Ameriku i Rumunjsku (gdje je u početku dominirala namjera obogaćenja i stjecanja kapitala a migracija se djelomice zbivala u dva smjera, tamo i nazad), u slučaju Bosne se od početka radilo o iseljavanju privredno aktivnih naraštaja i stalnom nastanjanju obitelji, u namjeri stvaranja egzistencije.

Slično situaciji u Bosni sve ovo vrijedi i u slučaju iseljavanja Mađara u Hrvatsku koje je bilo znatno veće i značajnije. Dinamični porast mađarskog stanovništva u tim krajevima između 1880. i 1910. pokazuje sljedeća tabela.

Tab. 2. Iseljavanje iz Mađarske u Hrvatsku od 1880. do 1910. godine ²⁷

Upravne jedinice	1880	1890	1900	1910	1880	1890	1900	1910
Bjelovarsko-Križevačka županija	2.562	8.424	14.047	14.217	1,2%	3,2%	4,6%	4,3%
Ličko-Krbavska žup.	9	15	56	20	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%
Modruško-Riječka županija	131	347	600	897	0,1%	0,1%	0,3%	0,4%
Požeška županija	4.902	9.429	13.710	15.640	2,9%	4,7%	6,0%	5,9%
Srijemska županija	13.844	20.206	22.657	27.323	4,9%	6,1%	6,2%	6,9%
Zemun	520	648	739	972	4,4%	5,1%	5,1%	6,2%
Varaždinska žup.	590	739	629	624	0,3%	0,3%	0,2%	0,2%
grad Varaždin	244	305	332	431	2,3%	2,7%	2,9%	3,6%
Virovitička županija	16.232	25.240	30.983	33.902	9,8%	12,8%	14,2%	14,1%
grad Osijek	1.152	1.378	2.212	3.536	6,3%	7,0%	9,6%	12,4%
Zagrebačka županija	649	883	1.562	1.974	0,2%	0,2%	0,3%	0,4%
grad Zagreb	582	1.180	2.653	3871	2,0%	3,1%	4,6%	5,2%
ukupno u Slavoniji	36.650	56.901	70.301	81.373	5,7%	7,4%	8,3%	8,6%
Ukupno:	41.417	68.794	90.180	103.407	2,2%	3,1%	3,8%	4,0%

Iz podataka se dobro vidi da se broj Mađara u Bjelovarsko-križevačkoj županiji i u gradu Zagrebu u roku od trideset godina otprilike šesterostruko povećao, u Požeškoj županiji i gradu Osijeku trostruko, a u Zemunu dvostruko. Njihov se omjer u ukupnom pučanstvu povećao skoro dvostruko a u etnički vrlo miješanoj Slavoniji je 1910. postigao 9 %.

Ovaj je porast iznimno visok čak i u odnosu na druge narodnosti. Hrvati koji su imali skoro dvotrećinsku apsolutnu većinu u Hrvatskoj, u ovom razdoblju su postigli porast od 50,4 %, dok Srbi koji su činili približno četvrtinu stanovništva 30,8 %, a Nijemci koji su po redu bili treći (njihov je omjer unutar pučanstva bio oko 5 %) s velikim doseljavanjima su postigli porast od 61,4 %, te Mađari čak 158,5 %.²⁸ (Sve to naravno unatoč prirodnom mortalitetu, seobi u dalje krajeve i gubicima zbog asimilacije koji su isto bili značajni.) Brojčani porast Mađara u Hrvatskoj je pored velikog nataliteta bio rezultat u prvom redu useljavanja, koje je 90-ih godina postiglo svoj vrhunac.²⁹ Na prekretnici stoljeća je u Hrvatskoj svaki drugi/treći useljenik bio mađarske nacionalnosti.

²⁷ MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t.

²⁸ Szűcsi [Bajza] J.: Citirano djelo, 23. p. (Podaci se odnose na cijelo stanovništvo.)

²⁹ Isto. 24. p. Prirodni porast Mađara je bio 19,4 % (Hrvati su imali 12,8 %) a u useljavanju je njihov srazmjer bio 39% (daleko ispred Nijemaca čiji je srazmjer bio 19,5%).

Tab. 3. Prirodni prirast po navedenim skupinama 1906. - 1910. godine³⁰

Prosjek godina 1906-1910	Mađari (%)	Hrvati (%)	Srbi (%)	Nijemci (%)
Brakovi	7.6	8.8	8.9	9.3
Natalitet	35.5	38.6	42.6	39.8
Mortalitet	18.1	25.9	29.1	23.6
Prirodni prirast	17.4.	12.7	13.5	16.2

* * *

Iseljavanje u Hrvatsku, koje se iz geografskog, pravnog i političkog aspekta smatralo *unutarnjom migracijom*³¹, zadovoljilo je mađarske vladajuće krugove jer im se činilo da su iseljenici većinom naišli na povoljne uvjete za opstanak. Povrh toga unutarnjom migracijom nisu izgubili poreznike. Međutim detaljniji pregled *strukture naselja* Mađara u Hrvatskoj pokazuje da situacija u stvari nije bila tako dobra.

Hrvatski su statistički podaci iz 1900. u 531 općini iskazali nazočnost stanovnika mađarskog materinskog jezika, ali je u 60 % slučajeva njihov je broj bio ispod 50. Omjer Mađara u ostalih 218 općina pokazuje sljedeća tabela.

Tab. 4. Broj naselja prema veličini s mađarskim stanovništvom u Hrvatskoj 1900. godine³²

Broj naselja s mađarskim stanovništvom	u kojima je živjelo najmanje # Mađara
48	51-100
51	101-200
27	201-300
32	301-500
43	501-1000
9	1001-1500
6	1501-2000
2	2001-3000

Podaci dobro pokazuju da je veći dio Mađara živio u dijaspori bez realne šanse za sačuvanje svog nacionalnog identiteta. S druge strane su Mađari u 43 sela sačinjavali apsolutnu većinu od 74,2 % a u 84 majura (salaša) imali su u prosjeku većinu od 85,6 %. Međutim ta spomenuta naselja obuhvaćala su samo trećinu cijele mađarske populacije i nisu stvarala kompaktne blokove.³³ Osim toga su doseljenici u novonastalim kolonijalnim selima i salašima živjeli izolirano a njihovo društveno i kulturno unapređivanje je bilo dosta teško. Na prekretnici stoljeća je jedva 10 % Mađara u Hrvatskoj živjelo u gradovima³⁴, što je značilo 5,2 % gradskog pučanstva u Hrvatskoj. Za

³⁰ Od Szücsijevih podataka se malo razlikuju podaci Györgya Ruha za godine 1906-1910. - Ruh Gy.: Citirano djelo, 7. p. Usporedi: Szücsi [Bajza] J.: Citirano djelo, 24. p.

³¹ Thirring G.: Citirano djelo, 12. p.

³² MOL K 27 ME, 575. cs. 4158. 1903. XVII. t. 4416. asz. KSH statistika, 4. tabla. Usporedi.: Ruh Gy.: Citirano djelo!

³³ Isto. 9. tabla

³⁴ 1900. godine je od ukupno 90.180 Mađara 9.611 živjelo u gradovima. - Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, Popis stanovništva 1910., M. kir. Központi Statisztikai Hivatal. - Bp. 1920. [U daljnjem tekstu: MSK], 27. k. 120. p.

deset godina je ovaj broj, koji je inače znatno nadmašio omjer Mađara u cijelom stanovništvu, postigao 7%, a broj onih koji su živjeli u malim naseljima je stagnirao.³⁵ S obzirom da nacionalna koncentracija Mađara, koja je potrebna radi sačuvanja etničkog identiteta, u hrvatskim gradovima nije postajala u dovoljnoj mjeri, relativno visoki stupanj urbanizacije Mađara nije išao u prilog sačuvanju njihovog nacionalnog identiteta jer su gradovi - kao i u Mađarskoj - i u Hrvatskoj bili centri asimilacije. U gradovima, koji su pružali bolje egzistencijalne mogućnosti, integriranje stranih useljenika je najčešće bilo praćeno njihovom asimilacijom u slavensku većinu. (Za to je dobar primjer brzo pohrvaćivanje grada Osijeka³⁶).

Nedostaci posebnog geografskog položaja Mađara preko Drave bili su pojačani distorzijama društvene strukture. Tri petine pučanstva su živjele od poljoprivrede. Razmjer onih koji su živjeli od industrije, trgovine i prometa također je bio veći nego nemađarskog elementa³⁷, ali je zbog nedostatka mađarske inteligencije koja bi bila sposobna za vođenje širokih masa Mađara u Hrvatskoj, situacija bila znatno gora.³⁸ Takozvani "školorani" ljudi su živjeli u gradovima, u hrvatskoj sredini, daleko od "seoskih" masa Mađara pa se može uvidjeti da su organizatori narodnos-pasilačkog programa mogli računati na njih tek u vrlo ograničenim okvirima. (Pored toga mnogi od njih kao np. činovnici MÁV-a, mađarske željeznice, smatrali su svoj boravak u Hrvatskoj privremenim.) S nešto sociološke distorzije može se reći da se društvo Mađara u Hrvatskoj može opisati kao *krnje društvo agrarnog karaktera*. (U slučaju Bosne možemo govoriti o povoljnijoj društvenoj strukturi ali tamošnji Mađari zbog svog malog broja nisu imali šanse za sačuvanje nacionalnog identiteta.)

S našom gore navedenom konstatacijom su u skladu i podaci o *gospodarstvenoj snazi* Mađara preko Drave odnosno zaključci do kojih se od njih može doći. Mađarski useljenici su naišli na bolje egzistencijalne uvjete nego u Mađarskoj, ali je ipak 44,34 % Mađara bilo nadničara ili sluga, dok je taj broj kod nemađarskih zaposlenika koji su živjeli od zemlje iznosio samo 7,36 %.³⁹

³⁵ 1910. godine je omjer Mađara koji su živjeli u gradovima već iznosio 15,7 % što je značilo 7 % ukupnog gradskog stanovništva u Hrvatskoj. - Ruh Gy.: Citirano djelo, 10. p. Omjer unutar seoskog pučanstva se povećao sa 3,6 % na svega 3,7 %. - Kovács Alajos L.: Magyarország népességi statisztikája 1910-ben (Kiny a MSK 64. kötetéb l). - Bp. 1920. Athenaeum, 69. p.

³⁶ U Osijeku se između 1900 i 1910. razmjer Hrvata povećao za 68,5% a omjer Srba za 43%. Omjer Hrvata se povećao sa 30,1 % na 40,3 %. Kovács A.: Citirano djelo, 64., 68. p. Međutim i to je činjenica da se apsolutni broj Mađara poslije 1880. za trideset godina trostruko povećao (1152 osobe - 6,3 % a 1910. godine 3536 - 12,4 %) ali se broj onih koji su govorili (i) mađarski za isto vrijeme povećao samo dvostruko (1910. godine je taj broj iznosio 29,4 %). - MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t. Da porast mađarskog stanovništva većim dijelom nije bio rezultat prirodnog nataliteta, pokazuje i to da je 1910. samo 49,4 % osiječkih Mađara znalo hrvatski, dok je prosjek u Hrvatskoj bio 95,6 % a prosjek poznavanja hrvatskog jezika Mađara u Hrvatskoj postigao je 60 %. - Kovács A.: Citirano djelo, 84-85. p.

³⁷ 1910. g. je 58,75 % Mađara a 79,66 % Nemađara živjelo od poljoprivrede. 0,73 % Mađara u Hrvatskoj je živjelo od rudarstva (dok je isti broj nemađarskog elementa bio samo 0,13 %), od industrije 15,58 % (prema 9,58 %) od trgovine 2,68 % (prema 1,79 %), od prometa 10,60 % (prema 1,24 %). U sektoru javnih službi i slobodne sfere je omjer nemađarskih narodnosti nadmašio srazmjer Mađara: 1,53% prema 2,17 %. - Popis žiteljstva od 31. prosinca 1910. u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji. (Drugi dio). - Zagreb, 1915. Publikacije Kr. Zemaljskoga Statističkoga Ureda u Zagrebu. - 94-95. p. [U daljnjem tekstu: Popis žiteljstva...] Usporedi: MSK, 64. köt. 174. p. Nakon otvorenja državnog rudnika u Vrdniku u Srijemu se znatno povećao broj mađarskih zaposlenika u rudarstvu. Vidi: Statistika Alajosa Kovácsa, 4-5. p. - MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t. Profesor László Katus me je upozorio da sam imao krive podatke i predao mi je hrvatske podatke - na čemu mu se i ovim putem zahvaljujem.

³⁸ Na prekretnici stoljeća je 1,9 % inteligencije u Hrvatskoj bilo mađarsko a taj broj je i za deset godina iznosio samo 2,9 %, dok je sukladno razmjeru Mađara u cijelom stanovništvu ovaj omjer trebao biti duplo veći. 1910. godine je broj činovnika zaposlenih u javnoj službi zajedno s učiteljima i zaposlenicima slobodne sfere jedva nadmašio 1.000. Jedino je broj činovnika željeznice bio iznimno visok (39,6 %). - MOL K 26 ME 1189. cs. sz. n. 1918 XXXIV. t., i MSK 64. k. 185. p.

³⁹ Popis žiteljstva..., 96-97. p.

Poslije ovoga nije varljiva činjenica da su Mađari, zahvaljujući svojim jakim srednjim i veleposjednicima, na prekretnici stoljeća u odnosu na svoj razmjer unutar stanovništva [3,8 %] raspolagali duplo većim dijelom cjelokupnog zemljišta u Hrvatskoj [7,6 %].⁴⁰ Značaj ovoga dosta povoljnog pokazatelja kviri *nesrazmjerna posjedovna struktura*.

Usljed nepovoljne strukture naselja, amonalija u vlasničkim uvjetima, nakazne društvene strukture, te gotovo potpunog nedostatka gospodarstvenog, društvenog i kulturnog samoorganiziranja Mađara odnosno sustava institucija vezanih za to - a s drukčijim naglascima ovo važi i za situaciju Mađara u Bosni - nastala je situacija u kojoj su useljeni Mađari bili posebno izloženi povećanom asimilacijskom pritisku pod uvjetima sve zaoštrenijih hrvatsko-mađarskih političkih sukoba.

Statistički podaci su 1900. godine registrirali približno 50.000 osoba drugih nacionalnosti koje su govorile i mađarski; a vjerojatno nije slučajno da baš u blizini stanovništva mađarskog materinskog jezika. Od njih se otprilike 20.000 izjasnilo Hrvatima odnosno Nijemcem.⁴¹ Razlog velikog broja Nijemaca koji su znali mađarski je u masovnom useljavanju dvojezičnih Švaba iz Bačke i južnog dijela Zadunavlja. Budući da je od Hrvata oko 30 % manje ljudi poznavalo mađarski jezik nego kod Nijemaca,⁴² i da je miješanih brakova bilo samo 2 %, ⁴³ razlog poznavanja *stranog* jezika trebamo tražiti u nečemu drugom. S razlogom možemo pretpostaviti da se u jednom dijelu slučajeva radi o promjeni nacionalne svijesti i nacionalnog identiteta. U skladu s procjenama Arthura Benischa, koji je kasnije postao državni tajnik ministarstva prosvjete⁴⁴, Józsefa Bajza [Szücsi] je na temelju migracijskih podataka iz 1900. godine te znatnih razlika između *očekivanog* i *stvarnog* brojčanog porasta mađarske populacije ustanovio pohrvaćivanje oko desetka tisuća Mađara.⁴⁵ Ovu procjenu potvrđuje i ta okolnost da se u prvom desetljeću prošlog stoljeća u granicama Ugarske svugdje odvijalo znatno povećavanje broja Mađara, izuzev u Virovitičkoj i Bjelovarsko-križevačkoj županiji, u kojima se u određenom periodu - unatoč useljavanju koje je još uvijek trajalo - smanjio broj Mađara.⁴⁶ Promjenu prijašnjih trendova pokazuje iseljavanje Mađara, jer je zbog povećavanja cijena zemljišta paralelno s povećavanjem potražnje za istom, sve manje useljenika imalo računa u novoj domovini i krenulo dalje.⁴⁷ Među razlozima iseljavanja Mađara iz Hrvatske osim egzistencijalnih poteškoća svakako treba navesti i ljutu mržnju, koja je nastala u nacionalističkoj atmosferi zbog bezobzirne politike mađarske vlade prema Hrvatskoj. Prirodno nepovjerenje hrvatskog puka u strane ljude i frustracija hrvatskih javnih činovnika, svećenika i učitelja zbog neostvarenih nacionalnih ciljeva izazvali su negativan stav prema useljenim Mađarima.⁴⁸

U Bosni i Hercegovini još nije prijetila ta opasnost i stoga su tamošnji Mađari računali na lijepe gospodarstvene (i političke) perspektive.⁴⁹ A što se tiče regije na lijevoj obali Save, Gusztáv

⁴⁰ Szücsi [Bajza] J.: Citirano djelo, 27. p.

⁴¹ Od 48.484 osoba koje su znale mađarski 19.695 se izjasnilo Hrvatima, a 20.662 Nijemcem. Podaci KSH 6661. - MOL K 26 ME 575. cs. 4758. 1903 XVII. t. 4416. asz. Broj Nijemaca koji su znali mađarski i općenito je bio oko trećinu veći nego isti broj Hrvata. - Kovács A.: Citirano Djelo, 63. p.

⁴² Kovács A.: Citirano djelo, 82. p.

⁴³ Procjena Arthura Benischa [Bárd Aurél]. - *Szlavóniai Magyar Újság* [U daljnjem tekstu: SZMÚ], 24. 10. 1915.

⁴⁴ SZMÚ, 20. 7. 1913.

⁴⁵ Po Józsefu Bajzi Hrvati su samo u prvom desetljeću XX. st. imali asimilacijski dobitak na štetu Mađara od preko 10.000 ljudi. - Szücsi [Bajza] J.: Citirano djelo, 24. p.

⁴⁶ Kovács A.: Citirano djelo, 67. p.

⁴⁷ Thirring G.: Citirano djelo, 151. p.

⁴⁸ U izvještaju pogranične policije grada Soprona svibnja 1907. grupa mađarskih iseljenika iz Hrvatske je obrazlagala iseljenje između ostalog mržnjom hrvatskih vlasti i slavenskog stanovništva. - Citiram od Ferenc Szilija: Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlról Horvát-Szlavónországra és Amerikába 1860-1914. - Kaposvár, 1995. Somogy Megyei Levéltár, 77. p.

⁴⁹ Thirring G.: Citirano djelo, 53. p.

Thirring je korigiravši prijašnji službeni stav izjavio: "Strogo gledajući iseljavanje širokih masa puka preko Drave smatra se samo *unutarnjom* migracijom, ali ... zbog za nas nepovoljne, čak i neprijateljske konstelacije tamošnjih političkih i nacionalnih prilika, mađarski elemenat koji se tamo nastanio iz našeg aspekta može se smatrati izgubljenim..."⁵⁰

I Kuno Klebelsberg koji je malo optimističnije razmišljao o budućnosti, pisao je o "narodnospasilačkim" akcijama na prekretnici stoljeća da "pri ustanovljavanju redosljeda nije odlučivala okolnost da li eksponirani dio naroda živi unutar granica ili izvan njih, nego veličina opasnosti njihove asimilacije u tuđe narode."⁵¹

Takozvana *Slavonska akcija* koju je po uzoru istih narodnospasilačkih akcija u SAD-u i Rumunjskoj mađarska vlada pokrenula krajem 1903. godine, isto je bila obrazložena opasnošću od asimilacije, mada je - posebno *Bosanska akcija* pokrenuta 1909. - imala i neke ekspanzivne namjere.

Prevoditelj: Attila RONKOVICS

SUMMARY

In Slavonia part of the native Hungarian population even survived the Turkish era in the villages by the river Osijek and Vuka. Statistical research in 1910 showed the number of Hungarian population of at 104,000 inhabitants.

The study looked at directions and reasons for migration during dualism, and analysed sociological and political consequences. While Croatian historians readily use the word "colonialism" about this subject, Makai points out the spontaneity of this process: so that the move from neighbouring Hungarian counties is first and foremost justified as a demographic boom, with feudal ownership relationships over the land, due to large damage from phylloxera, with the need for labour force and with good land assessments. The viewpoints of Makai also lend support to diasporic settlement and crippled social sociological structure (mostly labourer and servant). In Slavonian counties, the fear of lagging behind other counties lingered (mostly in border regions) and on the basis of large political consequences it generated ethnic conflicts. This led to the so called Slavonian action in 1904, a part of which was the national security plan.

⁵⁰ Thirring G.: Citirano djelo, 47. p.

⁵¹ Memoari Kuna Klebelsberga 9. ožujka 1911. o pučkoj književnosti i Julianovim kalendarima 1911. godine. - MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t.